

РОЗДІЛ 11. МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

УДК 342.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.82.3.30>

ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВ І СВОБОД ОКРЕМИХ КАТЕГОРІЙ ГРОМАДЯН В УМОВАХ ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ

Бєлов Д.М.,

*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри конституційного права та порівняльного правознавства
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»,
Заслужений юрист України;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7168-9488>*

Рошканюк В.М.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри господарського права
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

Павлишин С.Я.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
Факультет міжнародних економічних відносин
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

Бєлов Д.М., Рошканюк В.М., Павлишин С.Я. Проблеми реалізації прав і свобод окремих категорій громадян в умовах збройного конфлікту.

Вказується, реалізація прав і свобод – це практичне здійснення громадянами та інші учасниками суспільного буття передбачених конституційними нормами домагань із задоволення запитів і потреб чи отримання необхідних матеріальних і духовних благ у встановленому законом порядку. Отже, механізм реалізації прав і свобод – це насамперед складний процедурно-правовий порядок реалізації прав, свобод та обов'язків, при якому закон встановлює певну алгоритмічність порядку реалізації, його процедури: послідовність дій самого носія прав і свобод та зобов'язаних суб'єктів права, а також зміст цих дій, виконання яких і спрямоване на найбільш повне та точне використання права чи свободи.

На погляд авторів, оскільки фактори, що впливають на закріплення ціннісних орієнтирів конституційного ладу, зазвичай виявляються на кожному конкретному етапі розвитку держави, і які, безумовно, впливають на наповнення змісту принципів взагалі, і принципів конституційного ладу зокрема, слід вищенаведений перелік доповнити, принаймні ще одним – рівень забезпечення національної безпеки держави.

Враховуючи вищенаведене, на думку авторів, було б цілком логічним скористатися ситуацією потенційного реформування основоположних засад конституційного ладу. В рамках тематики дослідження, враховуючи питання порушення державного суверенітету нашої держави, модернізована Конституція України покликана стати загальнонаціональним політико-правовим договором та основоположним законом національного права. При цьому, у зміненій Конституції України має бути забезпечено належну реалізацію всіх ціннісних орієнтирів конституційного ладу: народного суверенітету, прав людини, верховенства права у співвідношенні з універсальними принципами сучасного конституціоналізму – законності, пропорційності, юридичної визначеності, відповідальності та субсидіарності в юридичному забезпеченні прав і свобод людини і громадянина, незалежності та безсторонності суду, заборони зворотної дії закону тощо (які нині доктринально розглядаються як складові принципу верховенства права).

Ключові слова: Конституція, реформа конституційного ладу, конституційно-правовий статус людини і громадянина, права окремих категорій громадян, конституційно-правовий статус біженців, збройний конфлікт, військова агресія.

Byelov D.M., Roshkanyuk V.M., Pavlyshyn S.Ya. Problems of realizing the rights and freedoms of certain categories of citizens in the conditions of armed conflict.

It is indicated that the realization of rights and freedoms is the practical implementation by citizens and other participants of social life of the demands provided for by the constitutional norms to satisfy requests and needs or obtain the necessary material and spiritual benefits in the manner established by law. Therefore, the mechanism for the realization of rights and freedoms is, first of all, a complex procedural and legal order for the realization of rights, freedoms and obligations, in which the law establishes a certain algorithmic nature of the order of implementation, its procedure: the sequence of actions of the bearer of rights and freedoms and the obliged subjects rights, as well as the content of these actions, the implementation of which is aimed at the most complete and accurate use of the right or freedom.

In the opinion of the authors, since the factors influencing the consolidation of the value guidelines of the constitutional system are usually found at each specific stage of the development of the state, and which certainly affect the content of the principles in general, and the principles of the constitutional system in particular, the above list should be supplemented, at least one is the level of ensuring national security of the state.

Considering the above, according to the authors, it would be quite logical to take advantage of the situation of potential reform of the fundamental principles of the constitutional system. Within the scope of the research, taking into account the issue of violation of the state sovereignty of our country, the modernized Constitution of Ukraine is intended to become a nationwide political and legal treaty and a fundamental law of national law. At the same time, the amended Constitution of Ukraine must ensure the proper implementation of all value guidelines of the constitutional system: people's sovereignty, human rights, the rule of law in relation to the universal principles of modern constitutionalism - legality, proportionality, legal certainty, responsibility and subsidiarity in the legal provision of rights and freedoms person and citizen, the independence and impartiality of the court, the prohibition of the retroactive effect of the law, etc. (which are now doctrinally considered as components of the principle of the rule of law).

Key words: Constitution, constitutional system reform, constitutional-legal status of a person and citizen, rights of certain categories of citizens, constitutional-legal status of refugees, armed conflict, military aggression.

Постановка проблеми. Нині особливо гостро постає питання вибору ефективно діючих моделей втілення у життя норм про права людини. Права людини як міра можливої поведінки індивідів є великий потенціал, набір, вибір ліній поведінки людини в тій чи іншій правовій ситуації. Водночас сучасне усвідомлення важливості вибудовування оптимальних векторів розвитку в системі реалізації та захисту основних прав не завжди знаходить відгук у науковій спільноті. Необхідність принципової постановки питання важливості механізмів реалізації та захисту прав людини призводить до спроби розкриття у межах цієї статті особливостей зазначеного правового явища в умовах збройного конфлікту.

Можна стверджувати, що реалізація прав і свобод – це практичне здійснення громадянами та інші учасниками суспільного буття передбачених конституційними нормами домагань із задоволення запитів і потреб чи отримання необхідних матеріальних і духовних благ у встановленому законом порядку. Отже, механізм реалізації прав і свобод – це насамперед складний процедурно-правовий порядок реалізації прав, свобод та обов'язків, при якому закон встановлює певну алгоритмічність порядку реалізації, його процедури: послідовність дій самого носія прав і свобод та зобов'язаних суб'єктів права, а також зміст цих дій, виконання яких і спрямоване на найбільш повне та точне використання права чи свободи.

Стан опрацювання проблематики дослідження. Значний внесок у розробку теоретичних засад, що можуть слугувати доктринальним підґрунтям дослідження, зробили як вітчизняні, так і зарубіжні вчені: М. Баймуратов, О. Бандурка, Ю. Барабаш, Т. Варфоломєєва, А. Колодій, В. Кравченко, М. Лошицький, Н.А. Мяловицька, О. Марцеляк, М. Орзіх, О. Скрипнюк, Л. Тацій, Ю. То-

дика, О. Тихомиров, В. Шаповал, Ю. Шемшученко та ін. Проблематика поняття конституційно-правового статусу біженців та реалізації їх прав в умовах збройного конфлікту є актуальною, а окремі її аспекти були предметом дослідження багатьох сучасних науковців, зокрема: М. Алмаші, М. Громовчук, І. Лиски, Г. Москаля, А. Попка, Т. Фурдик та цілого ряду інших вітчизняних вчених-конституціоналістів. Крім того, значну увагу безпосередньо проблемі правового статусу біженців в Україні приділено у наукових працях С. Бритченка, О. Копиленка, О. Малиновської, О. Фрицького, С. Чеховича та цілого ряду інших провідних вітчизняних та зарубіжних вчених.

Автори ставлять собі за мету розглянути деякі проблеми реалізації окремих конституційних прав і свобод людини і громадянина в умовах збройного конфлікту.

Виклад матеріалу дослідження. Як зазначено в Юридичній енциклопедії, права людини є визначальними засадами правового статусу особи, належать людині від народження, а тому є природними і невідчужуваними. Без цих прав людина не може існувати як повноцінна суспільна істота. Права людини є необхідним елементом громадянського суспільства і правової держави [14].

В Україні права людини виступали та продовжують виступати свого роду заручниками складних процесів державотворення, об'єктом системних політичних спекуляцій з боку практично усіх політичних сил, що значною мірою у суспільній свідомості нівелювало й саму цінність прав людини. Такий знеособлений підхід формує соціальну відчуженість особи й громадянина, унеможлиблює вироблення реальної дієвої державної політики, і тим паче її реалізацію, створює несприятливі умови для розвитку потенціалу особистості й соціуму загалом. Адже в такому випадку людина виступає засобом, а не ціллю діяльності держави [15, с. 16].

Проблеми реалізації прав і свобод людини в останній чверті ХХ і на початку ХХІ століття набули, можна стверджувати без перебільшення, світового, глобального значення і вийшли на перше місце у міжнародній системі критеріїв оцінювання рівня розвитку демократії у певній державі та суспільстві на земній кулі [1]. Цей процес має як об'єктивне, так і суб'єктивне підґрунтя і зумовлений, з одного боку, історією становлення і розвитку світової цивілізації та її демократичних інститутів, а з іншого – волею “сильних світу цього” (окремих найбільш економічно і політично розвинутих держав і суспільств: США, Японія, Велика Британія, Німеччина, Франція), – спрямованою на створення єдиного світового порядку, побудованого на загальноприйнятній ідеї захисту прав людини та боротьби з тероризмом. Таке ставлення сьогодні в світі до цієї проблематики є значною мірою об'єктивним та, на жаль, часто-густо має яскраве політичне забарвлення і залишатиметься таким ще багато років [2, с. 28].

Проблемні питання щодо прав людини і громадянина набувають глобального характеру в тому аспекті, що стосується не тільки їх регламентації, а й реалізації в практичній діяльності. Реалізація прав людини – це складний процес, що включає в себе механізм та форми реалізації права, на основі якого формується мета дослідження, що полягає у виявленні проблемних питань реалізації прав людини крізь призму верховенства права та запропонуванні шляхів їх вирішення в контексті формування правової і соціальної держави та розвитку демократії в Україні [12, с. 40].

Цілком вірно, права і свободи людини, громадянина мають бути не тільки обумовлені соціальними потребами і юридично закріплені, визнаватися і охоронятися державою в особі її органів та посадових осіб, а головне – відповідати можливостям їх реалізації. Звідси, ефективне забезпечення принципу пріоритету прав і свобод людини прямо залежить від економічних, політичних, соціокультурних чинників, від домінуючої в суспільстві правової культури (і субкультур), яка впливає на здатність особи розуміти її правові можливості, усвідомити свої свободи не лише як загальні цінності, а й як індивідуальні ціннісні орієнтації, навчитися вмільому їх використанню [13, с. 24].

Відзначимо, з одного боку, ціннісні орієнтири конституційного ладу є відображенням надзавдання, що виражає волю народу, а з іншого – конституційний лад виражає прагнення до щастя, добра, справедливості, свободи, рівності, солідарності, порядку. У кожній державі закріплення таких орієнтирів конституційного ладу відбувається зі своїми особливостями та специфікою, різним наповненням змісту, що зумовлено як об'єктивними, так і суб'єктивними факторами [3, с. 28].

Відмітимо, вчена З. Кравцова до визначальних факторів, що впливають на закріплення ціннісних орієнтирів конституційного ладу відносить: 1) обрану в конкретній державі концепцію конституції; 2) тип соціальної системи, яка знаходить в них своє правове переломлення, форми і характеристик держави, форми правління, державного устрою, історія і правові традиції кон-

кретної держави; 3) структура конституції. При цьому, на думку науковиці, потрібно доповнити зазначену класифікацію факторів ще такими як: конституційно-правова дійсність, політичні та ідеологічні традиції, політико-правова культура, національні особливості у державній владі кретьної країни [4, с. 28].

Разом з тим, на наш погляд, оскільки фактори, що впливають на закріплення ціннісних орієнтирів конституційного ладу, зазвичай виявляються на кожному конкретному етапі розвитку держави, і які, безумовно, впливають на наповнення змісту принципів взагалі, і принципів конституційного ладу зокрема, вважаємо, вищенаведений перелік повинен бути доповнений, принаймні ще одним – рівень забезпечення національної безпеки держави.

Враховуючи вищенаведене, на нашу думку, було б цілком логічним скористатися ситуацією потенційного реформування основоположних засад конституційного ладу. В рамках тематики нашого дослідження, враховуючи питання порушення державного суверенітету нашої держави, на наш погляд, модернізована Конституція України покликана стати загальнонаціональним політико-правовим договором та основоположним законом національного права.

При цьому, у змінній Конституції України має бути забезпечено належну реалізацію всіх ціннісних орієнтирів конституційного ладу: народного суверенітету, прав людини, верховенства права у співвідношенні з універсальними принципами сучасного конституціоналізму – законності, пропорційності, юридичної визначеності, відповідальності та субсидіарності в юридичному забезпеченні прав і свобод людини і громадянина, незалежності та безсторонності суду, заборони зворотної дії закону тощо (які нині доктринально розглядаються як складові принципу верховенства права). Як вірно закріплено в одному з Проектів концепції внесення змін до Конституції України, з метою реального забезпечення принципу справедливості та утвердження демократичної, правової, соціальноорієнтованої, екологічної держави, у центрі уваги має бути визнання пріоритету загальнолюдських цінностей (життя, здоров'я, честь, гідність, свобода, недоторканність, безпека), а також створення інституційної основи реалізації, гарантування та захисту прав людини і основоположних свобод [5].

Таким чином, оскільки держава має бути основним суб'єктом забезпечення належної реалізації прав людини, на наш погляд, було б цілком логічним в Основному Законі, статтю 3 викласти у новій редакції:

«Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю.

Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави.

Органи державної влади в межах своєї компетенції здійснюють свою діяльність з метою забезпечення балансу інтересів людини, суспільства та держави.»

В подальшому, в контексті тематики нашого дослідження, на наш погляд, слід акцентувати увагу саме на біженцях. Військова агресія РФ проти України спричинила наймасовіше переміщення громадян нашої країни. Більшість наших громадян прийняла Польща – з 24 лютого її кордон перетнули майже 6 млн осіб (можливо, певна частина не зупинилась в Польщі, а рушила далі в Європу). Водночас багато людей повертається додому. Причини повернення у всіх індивідуальні, одна з них – фінансові складнощі, з якими стикаються громадяни за кордоном, незважаючи на допомогу, яка надається їм і державами Євросоюзу, і волонтерами.

Відповідно до статті 3 Конституції України, права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст та спрямованість діяльності держави, а ствердження і забезпечення цих прав і свобод є головним обов'язком держави [6]. В той же час, проголошення і закріплення їх в законах чи інших правових актах державних органів не має значення без реальних гарантій здійснення.

Незважаючи на важливість соціально-економічних, ідеологічних, політичних гарантій, основними, безперечно, є саме юридичні (гарантованість конституційних прав і свобод та неможливість їх скасування та обмеження, гарантування судового захисту прав та свобод, право кожного знати свої права і обов'язки, право на правову допомогу та ін.). Як підкреслює О. Мордовець, це зумовлено тим, що соціально-економічні, політичні та ідеологічні умови як такі ще не забезпечують реалізації прав і свобод особи. Власне гарантіями вони стають лише завдяки юридичній формі та організаційним зусиллям держави і суспільства [7, с. 278]. Аналогічну тезу висловлює О. Сичов, який стверджує, що поклавши на себе конституційний обов'язок щодо захисту прав і

свобод громадян, держава тим самим покладає на себе й інший обов'язок – створення відповідних механізмів. У повному обсязі функцію такого захисту виконували та виконують саме органи адвокатури [8, с. 170].

Встановлення Конституцією України основ правового статусу біженців поклато початок й процесу складання нового типу правової культури нашої держави та її громадян. Разом з тим, саме принципи правового статусу ВПО, формуючись за межами самого інституту конституційного статусу біженців, привносять в нього той зміст, який і викликає необхідність проведення справді історичних змін в нашому суспільстві. Тому, цілком закономірне зростання наукового інтересу конституціоналістів до питань джерел, природи і правової цінності основних принципів конституційного статусу біженців та ВПО. Не заперечуючи ні гносеологічної ані практичної цінності підходу до розуміння та виявлення основних принципів конституційного статусу біженців та ВПО, все ж не можна не помітити його однобічність, що і є перспективою дослідження у працях вчених-конституціоналістів.

1. Захист прав ВПО через надання державою послуг. За даними Уряду, в Україні нараховуються близько 7 млн внутрішньо переміщених осіб. Це люди, які залишили свої домівки, рятуючись від війни, або покинули тимчасово окуповану територію, пов'язуючи своє майбутнє з Україною.

Держава надає різноманітні види допомоги таким особам: довідка про взяття на облік внутрішньо переміщеної особи; надання статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів; взяття на облік внутрішньо переміщених осіб, які потребують житлового приміщення для тимчасового проживання; продовження строку надання житлового приміщення з фондів житла для тимчасового проживання внутрішньо переміщених осіб; щомісячна грошова допомога внутрішньо переміщеним особам; грошова компенсація за належні для отримання жилі приміщення для внутрішньо переміщених осіб, які захищали незалежність, суверенітет та територіальну цілісність України; грошова компенсація постраждалим, житлові будинки (квартири) яких зруйновані внаслідок надзвичайної ситуації воєнного характеру, спричиненої збройною агресією російської федерації; пільгові іпотечні кредити внутрішньо переміщеним особам за рахунок коштів гранту, наданих кредитною установою для відбудови.

2. Діджиталізація і статус особи.

За своєю сутністю процес діджиталізації являє собою переформатування аналогових даних у цифровий формат. Не зважаючи на це, на сьогоднішній день за допомогою використання категорії «діджиталізація» прийнято окреслювати більш широкий спектр явищ, зокрема, «цифрову революцію» в економічній сфері [9].

«Планів багато, а часу мало», — саме так можна охарактеризувати політику діджиталізації в Україні. Ще в минулому році Кабінет Міністрів України схвалив Концепцію розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018–2020 рр., а вже у вересні 2019 р. Уряд прийняв рішення щодо створення Міністерства цифрової трансформації України. Про те, що було зроблено, а також що планується надалі, поговоримо у цій статті.

Що дає Україні і громадянам зокрема цифровізація і чому ми можемо сміливо пишатися темпами діджиталізації?

1) Цифровізація, найперше, дає Україні швидкість розвитку держави в цілому, відсутність корупції в кінцевому підсумку. Тому що будь-який цифровий процес в державній системі, де рішення вже ухвалюватися з використанням цифрових реєстрів, це той механізм, яким ми повністю викоринюємо корупцію.

2) Цифровізація — це зростання економіки, тому що це питання цифрової економіки, привабливість для бізнесу при роботі з тими ж державними структурами, коли взаємодія з людиною — мінімальна.

3) Цифровізація — це і навчання. Ми багато говоримо сьогодні про дистанційне навчання. Цифровізація це і дистанційне місце роботи для людей, які хочуть бути реалізовані в певних галузях і бути корисними, але в міру тих чи інших фізичних особливостей не могли цього раніше робити. Цифровізація — це майбутнє нашої країни. [10]

Зауважимо, у березні 2021 року був підписаний закон згідно якого Верховна Рада проголосувала за закон, який надає електронній версії паспорту у смартфоні статус повноцінного документу [11] (у світовій практиці це перший такий випадок).

3. Цифрове право та як захищати свої «цифрові права».

Згідно з визначенням «Словника тактичної реальності» Конрада Беккера, «цифрові права людини — це розширення і застосування універсальних прав людини до потреб суспільства, заснованих на інформації. Базисні цифрові права людини включають:

- право доступу до електронної мережі,
- право вільно спілкуватися і висловлювати думки в мережі,
- право на недоторканність приватної сфери.

Організація Об'єднаних Націй фундаментальним правом людини визначає право доступу до інтернету (цифрове право). Якщо ви не можете розрахуватися банківською картою, або в певній місцевості не має доступу до інтернету, або не можете скористатися електронним квитком, чи отримати консультацію лікаря онлайн — це вважається порушенням цифрового права.

Таким чином, на підставі вищенаведеного, можемо зробити такі **висновки**.

1. З метою необхідності забезпечення належного рівня реалізації прав і свобод людини і громадянина в умовах збройного конфлікту, вважаємо за необхідне перелік визначальних факторів, які на сьогоднішній день встановлені у конституційно-правовій доктрині й впливають на закріплення ціннісних орієнтирів конституційного ладу в Основному законі держави доповнити, принаймні ще одним – рівень забезпечення національної безпеки держави.

2. Оскільки держава має бути основним суб'єктом забезпечення належної реалізації прав людини на наш погляд, було б цілком логічним в Основному Законі, статтю 3 викласти у новій редакції:

«Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю.

Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави.

Органи державної влади в межах своєї компетенції здійснюють свою діяльність з метою забезпечення балансу інтересів людини, суспільства та держави.»

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Дворкін Роналд. Серйозний погляд на права; пер. з англ. А. Фролкін. К.: Основи, 2001. 519 с.
2. Сущенко В.М. Проблеми реалізації та захисту прав і свобод людини та громадянина в Україні (у контексті верховенства права). *Наукові записки НаУКМА. Том 129. Юридичні науки*. 2012. С. 28–31.
3. Кравцова З.С. Моделі конституційного закріплення принципів конституційного ладу. *Право і громадянське суспільство*. №1. 2014. С. 27–35.
4. Белов Д.М. Конституційно-правовий статус людини і громадянина: окремі питання теорії конституціоналізму. *Часопис Київського університету права*. 2020. №4. С. 31–37.
5. Проект концепції внесення змін до Конституції України. URL: <http://khpg.org/index.php?id=1372332292>.
6. Кравчук К.Г. Правоохоронна діяльність: проблема загальнотеоретичного визначення. Матеріали науково-практичної інтернет-конференції (10.10.2012). URL: http://legalactivity.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=387%3A111012-07&catid=52%3A6-1012&Itemid=64&lang=ru.
7. Рабінович, П.М. Основи загальної теорії права та держави. Видання 5-те, зі змінами. *Навчальний посібник*. К.: Атіка. 2001. 176 с.
8. Сичов, О.М. Сучасні тенденції законодавства про нотаріат. *Закон*. 2009. № 10. С. 169–184.
9. Діджиталізація. DW. DW.COM. URL: <https://www.dw.com/uk/діджиталізація/t47168398>.
10. URL: <https://kanal-dom.tv/didzhitalizacziya-perspektivy-i-polza-dlya-ukrainczev-5-voprosov-s-aleksandrom-fedienko/>.
11. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1368-20#Text>.
12. Пильгун Н.В., Рошук М.В. Проблеми реалізації та захисту прав і свобод людини і громадянина в контексті функціонування принципу верховенства права в Україні. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право»*. Випуск 26. 2014. С. 40–43.
13. Козюбра М.І. Права людини і верховенство права. *Право України*. 2010. № 2. С. 24–35.

14. Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ: Українська енциклопедія, 2002. Т. 4: Н-П. 720 с.
15. Погорілко В.Ф., Головченко В.В., Сірий М.І. Права та свободи людини і громадянина в Україні. К.: Ін Юре, 2009. 52 с.
16. Белов Д.М., Громовчук М.В. Конституційно-правовий статус особи: базові підходи. *Конституційно-правові академічні студії*. 2020. № 1. С. 21–27.
17. Белов Д.М., Громовчук М.В. Конституційно-правові засади статусу особи: окремі аспекти. *Аналітично-порівняльне право*. № 1. 2021. С. 21–26.